

המכון לארכיאולוגיה
Institute of Archaeology

האוניברסיטה העברית בירושלים

רשות העתיקות

'זזה הקטן גדול יהיה'

יום עיון לחוקרים בשנת תשע"ו

יום העיון בנושא:

מיניאטורי ומונומנטלי ומשמעויותיהם בתרבויות
הקדומות

תקצירי הרצאות

יתקיים ביום רביעי

י"ז אייר תשע"ו, 25 במאי 2016

דגמים ככלי להעמקת הידע והעצמת החוויה באתרי מורשת,

ארכיאולוגיה והיסטוריה

יוני שפירא

סקירה זו, מטרתה להראות את התפתחות בניית דגמים והשימוש בהם לא בממצא הארכיאולוגי, אלא לאור ההתפתחויות בתקופות ההיסטוריות הקרובות יותר. מאז המאה ה-17 ועד ימינו חל תהליך ההתפתחות בשימוש בדגמים כפועל יוצא מההתפתחות הטכנולוגית ביצירתם ובהצגתם בעבר ואל פני העתיד. דגמים שימשו ככלי לפרשנות, להמסרה ולהמחשה ועד ליצירת חוויה תוך שינוי תפיסת הסביבה, המציאות והדמיון אותנו מנסים בעזרת דגמים להנחיל למתבונן בו.

על פילים ואבני יד: מדוע השתמשו בעצמות פילים לצורך עיצוב אבני יד בתרבות האשלית של הפליאולית התחתון?

קטיה זוטובסקי

ההרצאה תתמקד בתופעה המעניינת מאד של שימוש בעצמות של פילים לצורך ייצור אבני יד באתרים אשליים מתקופת הפליאולית התחתון בעולם הישן.

אסכם את העדויות הזמינות בנוגע לתעשיית כלים מעצמות של פילים באשלית, ואבחן את דפוסי תעשיית כלי העצם מעצמות פילים ביחס לתעשיית כלי אבן, ולתעשיית כלים מעצמות בעלי חיים אחרים.

אסקור נתונים מסכמים מפרסומים של מכלולי עצמות בעלי החיים וכלי הצור והאבן של תשעה אתרי פליאולית תחתון מאפריקה, אירופה והלבנט, בהם יש נוכחות של תעשיית כלי עצם וכן נוכחות של עצמות פילים. אתמקד באבני יד (כלים דו פניים) שעשויים מעצמות פילים ובדמיון בין אבני יד מאבן ומעצם.

בהתבסס על הקשרים ארוכי הטווח בין בני אדם קדומים לבין פילים בתקופה הפליאוליתית, על התלות של בני אדם בשומן ובבשר של הפיל לצרכיהם הקיומיים, הדמיון הרב במגוון תחומים בין בני אדם לפילים ועדויות אתנוגרפיות רלוונטיות, אציע שאבני יד מעצמות של פילים לא נעשו למטרות שימושיות גרידא, אלא משקפות היבטים תרבותיים, קוסמולוגיים וסימבוליים של בני התרבות האשלית.

עולם קטן: מודלים אדריכליים במצרים העתיקה

ארלט דוד

מודלים אדריכליים תלת-ממדים מוכרים במצרים העתיקה מהתקופה הפרוטוהיסטורית עד לתקופה הרומית, עם שיא בשיכלול וגיוון סביב הממלכה התיכונה (למשל המודלים הרבים שמצאו בקבר של מקטרע בסביבות 1980 לפנה"ס). למרות המשיכה הגדולה של הקהל במוזאונים למודלים מצריים עתיקים ולמיומנות הרבה שהם מפגינים, הנושא לא זכה להתייחסות מעמיקה ולפרשנות כוללת של המהות והשימוש של המודלים. קריאת המסמנים השונים של המודלים והשוואה עם אתרים מונומנטליים מסוימים מאפשרות פיענוח טנטיבי שלוקח בחשבון את ההיבטים השונים שלהם.

מטבעות – חוכמת המזעור

יואב פרחי

מטבעות הינם פיסות מתכת זעירות הנושאות מידע רב, לרבות מידע ראשוני בן הזמן בו ניטבעו. במקרים לא מעטים מכילים המטבעות תיאורים ריאליסטיים אך מוקטנים של אתרים, מבנים ופסלים אשר לעיתים שרדו חרף שינוי הזמן ותהפוכותיו, ויש ביכולתנו לזהותם כיום. בהרצאה זו אדון בקצרה בטכניקות שונות בהן נקטו אומני העבר המוכשרים בבואם למזער את המציאות, ואציג מספר מקרים בהם ניתן להקביל בין התיאורים הזעירים המופיעים על גבי מטבעות לבין ממצאים ארכיאולוגיים שונים.

הגודל לא קובע? ראשי החץ הניאוליתיים בדרום הלבנט

עומרי ברזילי

המעבר מאורח חיים נוודי, המתבסס על כלכלת צייד ולקט לחברה חקלאית יושבת קבע, ידוע בספרות בשם "המהפכה הניאוליתית". אחת התופעות המעניינות, שסותרות כביכול את השינוי באורח החיים, היא המצאת ראשי חץ שהחליפו את החודים המיקרוליתיים של התרבויות האפיפליאוליתיות.

מחקרים טיפו-טכנולוגיים העלו תופעה מעניינת הקשורה לשינוי בגודלם של ראשי החץ הניאוליתיים בציר הזמן. ראשי החץ הקדומים, מן התקופה הניאוליתית הקדם-קראמית א', קטנים במידותיהם ומתקיימים יחד עם חודים מיקרוליתיים. בתקופה הניאוליתית הקדם-קראמית ב' ראשי החץ גדולים מאוד ובמגוון טיפוסים רחב. ניכר דגש רב בבחירת חומר הגלם ממנו עיצבו את ראשי החץ, כמו גם בעיצוב הצורני שנעשה באמצעות שברור לחץ. עם המעבר לתקופה הניאוליתית הקראמית ישנה הקטנה בגודל ראשי החץ, למרות שמבחינה טיפולוגית אותם טיפוסים ממשיכים להתקיים.

האם השינויים בגודל ראשי החץ הם פונקציונאליים או קשורים בסיבות אחרות? בחינה של מאפייני התרבות החומרית של התקופה הניאוליתית הקדם-קראמית ב' מרמזת שהסיבות להגדלה במידות ראשי החץ אינן קשורות בהכרח בסיבות פונקציונאליות אלא חברתיות.

אמנות לעם ומקדשי מעט – כני הפולחן מגניזת מקדש פלשתי ביבנה

עירית ציפר

מטמון של כלי פולחן, הגדול והעשיר ביותר שהתגלה עד כה בארץ-ישראל, ובו 120 כנים פולחניים, מרביתם פיגורטיביים, נחשף בבור גניזה של מקדש ביבנה שבלב פלשת. המטמון המגוון מייצג, אל-נכון, תשמישי קדושה שרכשו מאמינים בבתי יוצר מקומיים, והקדישו אותם לאלוהות המקדש, עדות-עד לאדיקותם. בשעתם בוודאי הונחו כלי הפולחן על גבי ספסלים בנויים לאורך קירות המקדש. במרוצת הזמן הוצאו המנחות הוותיקות מן המקדש כדי לפנות מקום למנחות חדשות. המנחות שפוננו נטמנו בבור שנכרה לשם כך בקרבת מקום. זאת, משום שהקדושה ששרתה בהם במקדש הפכה אותם אסורים בשימוש של חולין.

כני יבנה מיוחדים בצורותיהם חסרות ההקבלות ומעידים על מסורת רגיונלית אופיינית לפלשת בתקופת הברזל II. על פניהם נראית האייקונוגרפיה של הכנים כהמשכה של המסורת הכנענית-הלבנטינית, ששגורים בה דימויי האלה, וסמליה: אריות, פרים, העץ והעזים, הפרה המיניקה, גלגל החמה והכוכב. ואולם, סגנון הדמויות אופייני לפלשת. כיסודות קורט צפים בכנים רכיבים איקונוגרפיים ואמצעים טכניים המצביעים אל מסורת שבאה מן המערב. הכנים אינם מלאכת מחשבת אלא רפרודוקציות זולות של תשמישי קדושה שהופקו בחומרים יקרים. עבודת הקדרים בטין גסה לרוב, אבל שאפתנית, עתירת דימויים ועשירה בנראטיב. די במעשה השבכה, המאפיין את רוב הכנים בעושר הדגמים ובקישוט כדי להעיד, שהמבוע לכני יבנה הוא במסורות מתמשכות של חפצי יקר.

כני הפולחן מיבנה מהווים קבוצה של הקדשות למקדש עלום, שנטמנו בבור גניזה בטקס אחד אי שם במאה התשיעית לפנה"ס. צורתם מזכירה צורת בתים, והם מייצגים אדריכלות קודש. צורתם משמרת ומחיה את המקדש האמיתי ואת דימויי האלוהות הפיגורטיביים בפולחן. כני הפולחן מיבנה אינם מעתיקים את תכנית ממשית של מקדש בתקופת הברזל ב. הם משקפים אדריכלות קודש ותשמישי קדושה, שעליהם סמלים פולחניים, ומשמרים את חיותם של המקדשים הארציים; הם מעוררי יראה ואדיקות. הקדושה ששרתה במקדש היא מהותם של הכנים הללו, שלהם ייחסו המאמינים כוח אלוהי. הכן הפולחני הוא חפץ מתווך בין האדם לאל, המביע אדיקות דתית באמצעות יצירה אסתטית. וגם אם אינו עשוי בחומרים יקרים היאים לייצוגי האל, הוא חלק מובנה ובלתי נפרד מהמערכת הדתית, שאי אפשר להפרידה מהדת הרשמית. מכיוון שהמאמינים היו מנועים מלבצע את הפולחן, שהיה תפקידם של הכוהנים, ביקשו לעצמם "מקדשי מעט", חפצים מתווכים נגישים, הנוגעים בלב האמונה הדתית, מייצגים את קיומו של האל ואת נוכחותו, ובאמצעותם דימו את השתתפותם בטקסי המקדש. הדמיית האלוהות באמצעות הייצוגים הפיגורטיביים על גבי הכנים נתפשה בוודאי כמגוננת על האדם מפני כוחות הרשע, ואם היו בבתי המאמינים לפני שהוקדשו למקדש בוודאי יוחס להם ערך קמעני.

כלים מוקטנים וחינוך ילדים

רונה אבישר לואיס

בשל היותם של ילדים חלק מרכזי מן המבנה החברתי, והמהווים אחוז ניכר בחברות קדומות, חקר הילדות והילדים ותרבותם החומרית הוא חלק בשחזור תמונה מלאה ומדויקת של תרבויות קדומות.

זיהוי מקומם של הילדים באתר והאינטרפרטציה של הממצא לפיו, מגדילים את יכולת ההבנה שלנו את האתר הארכיאולוגי. כלומר, מציאת הסימנים והשרידים של פעילות ילדים, שופכת אור לא רק על מקומם ותפקידם של הילדים בעבר, אלא גם מעשירה את הבנתנו את התרבות החומרית. שיטת המחקר "ארכיאולוגיה של ילדים" מאפשרת לנו לעקוב אחר תהליכים חברתיים ועל הדרך בה הועברו מסרים תרבותיים מדור לדור. ובפרספקטיבה ארוכת טווח ורב תקופתית נוכל ללמוד דרך חקר תרבותה החומרית של קבוצה זו על שינויים בתפיסות ובמבנה החברתי באזורנו.

במחקר רווחת הדעה כי כלי חרס מוקטנים שימשו כחפצים פולחניים. יש לזכור כי כל בחינה של כלי הרי היא אינטרפרטציה. בהרצאה אראה כיצד נקודת מבט המשלבת מחקר אנתרופולוגי, אתנוגרפי, מקורות כתובים, בחינת הכלים עצמם וטביעות האצבעות החתומות בהם והחזרתם של הכלים לאתרם, מלמדת אותנו כי כלי חרס אלו לא שמשו רק לפולחן אלא גם כאמצעי לחינוך ילדים לתפיסות תרבותיות מסוימות דרך משחק.

מונומנט בזמן

מיכאל פרייקמן

מונומנטים גדולי מימדים הינם חלק בלתי נפרד מנופה של כמעט כל תרבות מוכרת. מיקומו של המנומנט במרכז הנוף המקומי ועוצמת הבנייה משקפים את תפקידו באידיאולוגיה ומבטאים את עוצמת השליט ושל החברה. אבל ישנו אספקט נוסף של הבנת המונומנטים שנידון אך לעיתים רחוקות: מימד הזמן.

מונומנטים אינם מוקמים רק על מנת להיות נראים ממרחקים, אלא גם כדי להזכיר אירוע היסטורי או מיתולוגי מן העבר (ומכאן נובע המושג עצמו). אבל גם המונומנט עצמו חווה חיים ארוכים ומלאי התרחשויות בדומה לבניו. חיי המונומנט מתחילים בעבר הרחוק, לפעמים מיתולוגי, מעבר ליכולת הזיכרון הקולקטיבי, שם התרחש האירוע שהיה הסיבה להקמתו, ונמשכים דרך העבר הנראה לעין שמתבטא בשיבה חוזרת ונשנית לאותו המקום, ובתכנית בנייה דומה עד רגע הקמת המונומנט בהווה. אך למונומנט יש גם עתיד: הרי מי שמקים את המונומנט מייעד אותו לדורות הבאים. אבל האם משמעות המונומנט תהיה דומה בעיניהם של הדורות הבאים שיראו אותו? ולבסוף, איך יתייחסו למונומנט הדומם אנשים שימצאו אותו אלפי שנים אחרי שיעזב ויישכח על ידי התרבות של בניו.

אך האם ניתן לראות את שלביו השונים בחיי המונומנט באמצעות מחקר ארכיאולוגי? במהלך ההרצאה אציג את מקרה המבחן של מונומנטים מגליתיים כגון רוגם הירי ודומיו, ואנסה באמצעות ניתוח השוואתי של הממצא הארכיאולוגי ומקורות היסטוריים להציג את התופעה.

ארכיטקטורה מונומנטאלית ומבנה חברתי: מהארמון בירמות לבניין

המעגלים בבית ירח

חי אשכנזי

המושג ארכיטקטורה מונומנטאלית מתייחס למבנים גדולים שהמאמץ שהושקע בהם גדול מזה הנחוץ לתפקודם המעשי. הם נושאים איתם משמעויות, מסרים ומידע, ויכולים להשפיע על המרחב ועל התנועה וההתנהגות של בני האדם בו. תקופת הברונזה הקדומה היא התקופה הראשונה בדרום הלבנט בה מופיעים מבנים כאלה בהיקף נרחב.

המבנה החברתי והתרבותי נוצרים ומקבלים קיום עצמאי דרך פרקטיקות יומיומיות. הערכים והרעיונות של החברה לובשים צורה חומרית דרך טקסים, חפצים סמליים וארכיטקטורה מונומנטאלית. היתרון של המונומנטים הוא ביכולתם להעביר מסרים לקהל גדול ולאורך תקופת זמן ארוכה. תפקידה חשוב במיוחד בתקופות התהוות ומעבר של חברה, כמו גם בתקופות לחץ. האליטות הן אלה שיוזמות ושולטות בבנייתם של המונומנטים, ולכן הם ישקפו את האידיאולוגיות, הערכים והמשמעויות של השכבה השלטת.

על מנת להבין את תפקידם החברתי של המונומנטים יש לבדוק את מיקומם באתר, הצורה בה הם נתפסים ביחס לסביבתם הקרובה, אפשרויות הגישה אליהם ובתוכם, העלות הכלכלית והחברתית הכרוכה בבנייתם, וההיסטוריה של השימוש בהם. בהרצאה זו אבדוק שני מבנים מונומנטאליים של תקופת הברונזה הקדומה III שמייצגים שתי חברות שונות – בניין המעגלים בבית ירח והארמון בירמות.

פסלי 'הרקלס היגע' מניסה-סקיתופוליס וחורבת טרבנת

ואליד אטרש וגבי מזור

אמנות הפיסול בתקופה הקלאסית הניבה אינספור פסלי שיש וברונזה בקומת אדם ומיעוטם קולוסאליים מחד גיסא, ופסלוני שיש וברונזה מוקטנים מאידך גיסא. אלה ואף אלה מייצגים לעיתים טיפוסים זהים. אתרי התקופה וממצא ספינות טבועות הניבו עושר רב של פסלי שיש, הן בקומת אדם והן מיניאטורות, בעוד הפיסול הקולוסאלי על פי רוב אבד והעדויות לקיומו נותרו בספרות התקופה.

בחפירת הצלה בחורבת טרבנת, כ-4 ק"מ מצפון-מערב לעפולה, נתגלה פסלון שיש של הרקלס, שגובהו המשוחזר מגיע ל-0.5 מ'. בחפירות בית המרחץ המזרחי בניסה-סקיתופוליס (בית שאן)

נתגלו למעלה מתריסר פסלי שיש, רובם ככולם בקומת אדם, ואחד מהם הינו פסלו של הרקלס. שני הפסלים מייצגים אותו טיפוס הידוע בספרות בשם "הרקלס היגע". הוא מציג בערום דמות גבר שרירי, הנשען בשמאלו על אלת עץ מסוקס עטופה בעור האריה הנמאי ובידו הימנית, החבויה מאחורי גבו, הוא מחזיק את תפוחי ההספרידות. הדמות מייצגת את הגיבור בן האנוש לאחר שהשלים את כל מטלותיו וקודם להאלהתו.

מקור הפסל נוצק על פי הסברה בברונזה על ידי ליסיפוס או אסכולת סיקיון במאה הרביעית לפנה"ס והחל מהמאה השש-עשרה ואילך נתגלו ממנו העתקים הלניסטיים ורומיים במספרים גדלים והולכים. המוכר שבהם נתגלה במרחצאות קראקלה ברומא וזכה לכינוי "הרקלס פרנזה" על שם הקרדינל אלסנדרו פרנזה (1520–1589) שאל ארמונו הובא הפסל. שני ההעתקים, האחד המוקטן מטרבנת והשני בקומת אדם מניסה-סקיתופוליס שייכים לטיפוס "הרקלס היגע" שלא מעט מהעתקיו עיטרו בתי מרחץ.

The Visual Impact of Monumental Crusader Castles

Adrian Boas

Within four decades of their arrival in the Levant at the end of the eleventh century the Crusaders were building huge and complex stone fortresses. This is remarkable in particular when we consider that eleventh century Europe was largely unacquainted with stone fortification and most of the knowledge for building these monumental structures was acquired in the Near East during those four decades. These fortresses fulfilled a number of military and administrative functions and were intended to enable the Frankish settlers to retain a foothold in the region in spite of their considerable demographic handicap. One aspect of Crusader castles which immediately grasps the observer is their monumental size and the dramatic locations which many of them possess in the countryside. These two aspect play as much a role in warding off attackers as did the massive masonry and complex defensive elements. In this paper I will discuss the role size and location played in defending Crusader castles from enemy attack and in establishing Frankish hegemony in the region.